

Takács Bálint

TÖRTÉNETI ÉS ELMÉLETI ADALÉKOK AZ IDEOLÓGIA LÉLEKTANI KUTATÁSÁHOZ

„Minden, amit az ember valaha közvetlenül megélt, reprezentációvá foszlott.[...] A spektakulum nem képek együttese, hanem az egyes emberek között létrejött olyan társadalmi viszony, amelyet képek közvetítenek. [...] A spektakulum nem fogható fel egy, a tömeges képterjesztési technológia kitermelte látásmóddal való visszaélésésként. Sokkal inkább maga egyfajta Weltanschauung, amely megvalósult, anyagszerűvé vált. A spektakulum tárgyiasult világlátás.”

(Guy Debord: *A spektakulum társadalma*)

A kortárs szociál- és politikai pszichológiai kutatások egyik izgalmas, újszerű iránya John T. Jost és munkatársai által kidolgozott rendszerigazolás-elmélet (Jost, Banaji, 1994). Bár egyfelől a klasszikus szociálpszichológia régi kérdéseit veti fel – a konformizmus, a társadalmi és pszichológiai konzervativizmus, az önigazolás –, eközben előszeretettel használja az „ideológia” meglehetősen problematikus és a fősodorbeli pszichológiától némileg idegen fogalmát. Úgy tűnik, nincs ezzel egyedül: az empirikus szociálpszichológiai megközelítéstől eltérő módon és értelemben ugyan, de a kritikai pszichológia (Fox, Prilleltensky, 1997) irányzata szintén az ideologikusság problémájával igyekszik szembe-
besíteni – a társadalom mellett – magát a pszichológia tudományát és gyakorlatát.

Első pillantásra talán meglepőnek tűnhet ennek a jellegzetesen 20. századi fogalomnak ismételt felbukkanása, ám korántsem indokolatlan. A kétpólusú világ felbomlásával egyesek a „történelem végét” és a liberális demokrácia végső győzelmét vizionálták (Fukuyama, 1992/2014). A (neo)liberális gondolkodók úgy vélhették, a globális piacgazdaság és demokratikus politika megteremti az áhított békét és prosperitást. Mintegy negyed századdal később mintha más lenne a helyzet: a gazdasági egyenlőtlenségek és politikai, ideológiai ellentétek szinte soha nem látott szintre emelkedtek. Az európai politika a gazdasági megosztottság és a közel-keleti háborúk következtében kialakult

menekültügyi helyzet kérdésében is tanácstalannak mutatkozik, ez pedig a populista és radikális irányzatok erősödésének kedvez. A társadalomban a növekvő feszültségek az idegenekkel, bármiféle mássággal, sőt az alapvető együttműködéssel (lásd Nagy-Britannia kilépése az EU-ból, stb.) szembeni ellenérzésekben mutatkozik meg. Ezek a makrotársadalmi folyamatok egyéni szinten sokakban a kontroll- és biztonságérzet csökkenésével, a kilátástalanság érzésével párosulnak.

Tanulmányomban egyfelől néhány olyan releváns szociológiai, társadalomtörténeti folyamatot szeretnék szemügyre venni (elsősorban a fogyasztói- és az ún. látványtársadalom kialakulása), melyek a mai helyzet szempontjából magyarázó erejűek lehetnek, másfelől az ezekkel a folyamatokkal foglalkozó elméletek áttekintésével azok újragondolására is ösztönözném az olvasókat. Ezáltal az alapvetően egyénközpontú pszichológiai vizsgálatok számára kívánok felvázolni egy tágabb társadalmi kontextust, melyben a lélektani kutatás eredményei (újra)értelmezhetővé válhatnak. Kérdés, hogy az ideológia vagy spektakulum e helyen, néhol csak vázlatosan tárgyalt fogalmai képesek-e fogódzót nyújtani e kutatáshoz, és szolgálhatnak-e olyan „közvetítő közegként”, mely egyfelől, mint pszichológiai konstruktum, másfelől, mint társadalmi szervezőelv ragadható meg.

Az ideológia társadalompszichológiai vizsgálata

A kortárs politikai pszichológiai kutatások, elsősorban John T. Jost és társainak felvetései alapján a rendszerigazolás-elmélet (Jost, Banaji, 1994) és a megosztott valóság elmélet (Hardin, Higgins, 1996) azt állítják, hogy az ideológia egyfajta „készen kapott” értelmezési keret, mely alapvető pszichológiai igények kielégítését szolgálja. Ilyen motívum a világ megismerésének, megértésének vágya, az egzisztenciális fenyegetettség (szorongás) elkerülése, valamint a pozitív önértékelés, illetve társas kapcsolatok fenntartásának igénye.¹ Ezek a motivációk vezethetnek az ún. rendszerigazoló hitek és elméletek kialakításához, melyek a fennálló társadalmi struktúra, a status quo fenntartását szolgálják, akár az egyéni érdekekkel szemben is. Ezek az episztemikus, egzisztenciális és társas motivációk tehát azok a pszichológiai tényezők, melyek elsősorban meghatározzák az ideológiák melletti elköteleződéseket Jost és szerzőtársai szerint (Jost, Ledgerwood és Hardin, 2006).

Az ő értelmezésükben tehát az ideológia olyan csoportfunkció, mely a közös érdekeket egy értékalapú diskurzus „köntösébe rejtve” tünteti fel, és erősíti meg az összetartást és csoportthatárokat. Ez a meghatározás kiváló lélektani fordítása annak a filozófiai diskurzusból

---

¹ Nagyon hasonló funkciókról beszél Freud (1933/1999) a világnézettel (*Weltanschauung*) kapcsolatban.

ismerős tézisnek, hogy az ideológia valamiféleképpen a valós viszonyok hamis felismerésén, látszatán vagy láttatásán alapuló intellektuális konstrukció (erről lásd pl.: Mannheim, 1996. 113-114.) Érdekessége azonban, hogy előbbiekkal szemben az ideológiát nem pusztán az uralkodó osztály által vallott/terjesztett nézetnek tekinti, de empirikus bizonyítékokkal igyekszik alátámasztani, hogy az adott társadalmi szerkezet által hátrányosan érintett csoportokban is megjelenik, tehát univerzális pszichológiai motívumról van szó. Az ideológiák tartalmi különbségeiről annyit állítanak, hogy a konzervatívok hajlamosabbak a rendszerigazolásra, illetve, hogy megfelelően fenyegető vagy bizonytalanságot keltő kísérleti stimuláció esetén általában növekedik a rendszerigazolás mértéke. Bár Josték eredményei meggyőzőek és nyilvánvalóan jól magyarázzák azt a társadalomlélektani „tehetetlenséget”, mely általában a változás, innováció ellen hat, nem tud magyarázatot szolgáltatni a radikálisan eltérő vélemények, politikai nézetek létrejöttére és különösen a rendszerkritikus hangok megjelenésére, esetenkénti erősödésére. Ezek a kérdések különösen aktuálisak ma, amikor hazánkban csakúgy, mint globális szinten a politikai ideológiák egyre szélsőségszerűbb polarizációját és egymásnak feszülését tapasztaljuk.

A megosztott valóság elmélet (*shared reality theory*; Hardin, Higgins, 1996) azt feltételezi, hogy a világ közös értelmezése – legalábbis egy jól körül határolható csoporton belül – mind már említett episztemikus motivációkat, mind társas, interperszonális igényeket kielégít. Ez az elmélet számos más szociálpszichológiai modellel mutat rokonságot, különösen a szociális reprezentáció elmélete (Moscovici, 1961, Moscovici, 1976) és konformitás (Asch, 1951) klasszikus elméletei köszönnek vissza benne.

Jost és munkatársai megkísérik a két elméletet egyesítve magyarázni a különböző „politikai ideológiák kialakulását és formálódását” (Jost, Ledgerwood és Hardin, 2008. 4.o.). Eközben azonban nem világos, mit értenek ideológián. Úgy tűnik, többnyire csak a vélemények és nézetek hangzatos szinonimájaként használják. Továbbá, valójában nem lépnek túl az individualista, motivációs-kognitív magyarázati keretrendszeren, ezzel figyelmen kívül hagyva általánosabb szociológiai-ökonómiai és történeti tényezőket.

Ezek a megközelítések tehát általában valamilyen redukciós módszert alkalmaznak. A jelenség komplexitását kognitív-affektív-motivációs (tehát nagyrészt egyéni, proximális) tényezőkre vezetik vissza, vagy valamilyen ultimatív, evolúciós (tehát naturalizált) magyarázati modellt vezetnek be. Ilyen például a szociális dominancia elmélete (Sidanius, Pratto, 1999) vagy akár a „rettegés-elmélet” (*Terror Management Theory* – Greenberg et al., 1986), amely szerint az egyént vagy a csoportot egzisztenciálisan fenyegető ingerek felkeltik a kulturális határok és hagyományok megerősítésének vágyát, ezáltal szimbolikusan kiiktatva a halál végletességét, egyúttal biztosítva a transzcendencia lehetőségét.

Szintén az ideologikusság kérdésével foglalkozik a kritikai pszichológia (lásd pl.: Fox, Prilleltensky, 1997). Ez az irányzat egyfelől történetileg rokonítható az antipszichiátria (ma inkább *kritikai pszichiátria*, lásd: Middleton, 2007; Bracken, Thomas, 2010) mozgalmával az angolszász világban, valamint egy részben független német irányzattal (Holzkamp, 1983, 1992). A kritikai pszichológia a tudomány és szakmai gyakorlat társadalmi meghatározottságának kérdését helyezi a középpontba, mind a pszichológia tárgyát (a gyógyítást és a kutatási területeit) illetően, mind magát a pszichológiai tudományokat, azok ismeret- és lételméleti alapvetéseit és társadalmi szerepét megkérdőjelezve. Egyik alapvetése, hogy a különböző személyiségelméletek nagyrészt történeti és strukturális meghatározottságú ideologikus konstrukciók, melyek elsősorban a fennálló társadalmi szerkezet fenntartását, igazolását szolgálják. Más szóval, inkább a személyiséget igyekeznek a társas viszonyokhoz igazítani, mintsem a diszfunkcionális rendszerek negatív pszichológiai hatásait kimutatni és átalakításukra ösztönözni vagy megoldási javaslatokat kidolgozni. A kritikai pszichológia tehát nem pusztán a személyiség, a társadalom és a szakmai gyakorlat összefüggéseit vizsgálja, de kultúrakritikai ambíciói is vannak.

A kultúrakritika pszichológiai hagyománya persze messzebbre nyúlik vissza. Ebből a szempontból a pszichoanalízis követői járnak elől, akár csak ha az érett Freud kultúraelméleti munkáira gondolunk, vagy Ferenczi társadalmi kérdésekkel (pedagógiával, joggal) foglalkozó értekezéseire. De társadalom, egyén és politikum viszonylatában minden bizonnyal Fromm és Wilhelm Reich karakterelméleti munkái, illetve Adorno és Marcuse társadalom- és kultúraelméleti voltak a legnagyobb hatással a területre. Közülük is kiemelkedő Erich Fromm jelentősége a pszichoanalitikus szociálpszichológia (1932) programjának meghirdetése miatt, melyet már a frankfurti Társadalomkutatási Intézet munkatársaként publikált, valamint később, főként Amerikában írt könyvei az egyéni autonómia elvesztése és az eldologiasodás, valamint a birtoklás viszonyáról a fogyasztói társadalomban (Fromm, 1941/2002; Fromm 1976/1994).

A lélektani elfojtás (Freud) és a gazdasági, társadalmi elnyomás (Marx) összefüggése a frankfurtiak érdeklődésének középpontjában állt (erről lásd Erős, 1986). A pszichológiai vonal túlsúlya elsősorban Adorno, Fromm és Marcuse aktivitásának volt köszönhető, miközben az intézetigazgató Horkheimer projektje ennél grandiózusabb volt: egy egységes társadalomtudományi paradigma létrehozása (Horkheimer, 1931, Jay, 1973). Bár az „interdiszciplináris materializmust” (Wiggershaus, 1995) nem sikerült realizálni, a kritikai elmélet, különösen a szubjektum tömegtársadalomban való eldologiasodására vonatkozó elmélet forradalmi hatással volt az egész század későbbi társadalomfilozófiájára, különös tekintettel a II. világháború utáni francia (poszt)strukturális és marxista filozófiára.

A frankfurti iskola egy másik jelentős hozzájárulása az európai társadalomelmélethez az Adornóék által „tömegkultúrának” vagy „kultúriparnak” nevezett (Adorno, Horkheimer, 1947) képződmény szisztematikus elemzése és bírálata. A modern ipari társadalomban ugyanis nem csupán az egyén válik a társadalom termékévé, de a zene, és különösen a film- és más művészeti ágak is a hedonisztikus élvezeteket kielégíteni hivatott eszközökké, szórakoztatóipari termékévé válnak. A reprodukció és a tömegkommunikáció folyamatos „sugárzása” pedig a „magaskultúra” termékeit is eldobható használati tárgygyá és élvezeti cikké silányítja. A reprodukált műalkotás elveszíti egyediségét, autentikusságát, ugyanakkor a művészetnek vagy esztétikának új értéke a politikum területére tevődik át, amennyiben a modern művészet a tömegeknek szól, vagy legalábbis tömegek számára válik elérhetővé (Benjamin, 1936/1969). Ez az optimista nézet a művészet demokratizálásáról azonban némiképp kérdésessé válik a tömegkommunikáció eszközei segítségével megvalósított propaganda és a *social engineering* törekvéseinek fényében.

A kritikai társadalomelméletnek (Horkheimer, 1976) tehát azokat a körülményeket és folyamatokat kell feltárnia, melyek az egyén eldologiasítása és passzivitása irányában hatnak. Háború utáni programadó írásukban (*A felvilágosodás dialektikája* 1947/1990) Adorno és Horkheimer azonban mintha végleg kiábrándulna a felvilágosodás messianisztikus lehetőségeiből. Ugyanis éppen a felvilágosodás programjának kiteljesedéséből (az instrumentális ész diadalából) következik, hogy az ember egyre inkább elidegenedik környezetétől, és azt pusztá eszköznek tekinti (eldologiasodás), mely szemlélet aztán emberi kapcsolatokra, illetve önmagára is kiterjed. A társadalmi csoportok, osztályok homogenizálódnak, és a termelés logikájának megfelelő szubjektumtípusok termelődnek ki. A modern társadalomhoz való túlzott alkalmazkodás következtében az egyén elveszti a kapcsolatot mind a belső (ösztönélet, vágyak), mind a külső természettel, és ebben a mesterségesen kialakított, idegen világban nem lelhet többé otthonra. Magyarán a tudományos és technológiai fejlődése olyan átláthatatlan és érthetetlen rendszert hoz létre melyben az egyén csak a totalitás illúzióját nyújtó képzetekbe („mítosz”) menekülhet: ezek lennének többek közt a politika totális ideológiái.

Bár kétségtelen, hogy Adornóék „negatív dialektikája” borús képet fest a modern nyugati társadalomról, velük szemben Fromm nyitva hagyja az autentikus létezés lehetőségét, az átélt és *gyakorolt* szeretet, valamint a birtoklás vágyát háttérbe szorító (jelen)lét hangsúlyozása által (Fromm, 1976/1994).

A tömegek manipulációjának tana és gyakorlata azonban az szabadság földjét, az Egyesült Államokat sem hagyta érintetlenül, sőt bizonyos értelemben itt teljesedett ki igazán. A fegyveres konfliktusok természetének átalakulása – a totális háború – újfajta

stratégiák kidolgozását követelte, úgy a hadszíntéren, mint a hátországban. Utóbbiak közül legjelentősebb „újítás” a propaganda mindent átfogó (a tömegtermelés és kommunikáció eszközeit is bevető) alkalmazása a hadsereg és az általános népesség mozgósítása érdekében.

A háború után az Amerikába szakadt Edward Bernays² úgy gondolta, a propaganda eszközei nem csak háborús időkben és nem csak ellenséges érzelmek felkeltésére alkalmazhatók. Így jött létre a ma „public relations”-ként (PR) ismert ágazat, a reklámozás, a marketing új formája. Nem véletlen, hogy ilyen felkapott lett a pszichoanalízis és a klasszikus tömeglélektan ötvözetét alkalmazó módszer. Egyfelől természetesen rendkívül hatásos volt a tömegek véleményének formálásában, másfelől komoly igény is mutatkozott az efajta tömeges befolyásolás iránt a gazdasági szakemberek és a politikusok részéről. A Lehmann Brothers egyik bankára, Paul Mazur ezt írja 1927-ben a Harvard Business Reviewban: „Amerikát a szükségletek kultúrájából a vágy kultúrájává kell tenni. [...] Az emberek vágyainak túl kell szárnyalnia szükségleteiket”.³ Ez a felfogás többek között a tömegtermelés által létrehozott kihívásokra született válaszul. Ha a gazdaság túl gyorsan fejlődik, rengeteg, olcsó termék árasztja el a piacot, az emberek egy idő után nem vásárolnának többet, hiszen szükségleteik kielégítettek. A pszichoanalitikus ismeretek segítségével azonban marketing korai „úttörői” is rádöbbenek, hogy a vágy olyasvalami, ami alapvetően kielégíthetetlen, hiszen folyton újabb és újabb tárgyakra, célokra irányul.

Egy másik fontos figurája a tömegek befolyásolásával kapcsolatos diskurzusnak Walter Lippman író és későbbi politikai tanácsadó, aki *Közvélemény (Public Opinion, 1922)* című könyvében amellet érvelt, hogy mivel az emberek többsége számára a társadalmi folyamatok nem átláthatóak, bizonyos esetekben a kollektívum jóváhagyását vagy beleegyezését a tömeg manipulálásával létre kell hozni, a „közös jó” érdekében (*manufacture of consent*). Tulajdonképpen ő is egyfajta ideologikus észlelésről beszél, amikor azt mondja, hogy a végtelenül komplex világot leegyszerűsítve, saját fogalmainkhoz, ismereteinkhez igazítva észleljük.⁴ Ezáltal ugyanaz a világ mindannyiunk számára más értelmet nyer. A társadalom kohéziója és a demokrácia megfelelő működése érdekében azonban ezeket

---

² Edward Bernays több szálon kötődött a Freud családhoz: Sigmund Freud feleségének, Martha Bernaysnek unokaöccse, ezen felül Freud húgának, Annának a fia volt.

³ A lapszámot nem sikerült beszerezni, a lap online archívuma csak 1956-ig visszakereshető. Az idézett mondat és Bernays személyes beszámolója munkásságáról és a kulturális átalakulásról a *Century of the Self* c. dokumentumfilmben hallható (r.: Curtis, A, 2002)

⁴ Lippman nevéhez fűződik a sztereotípiák első mai, modern értelmében történő használata.

az egyéni „fikcionalitásokat” egy irányba kell terelni az emberek képzeletének rabul ejtésével egyetlen közös fantáziában.

Ez a közös fantázia és a közösség fantáziája lesz aztán a (poszt)modern politikai ideológia meghatározó vonása. Miután a hagyományos ipari társadalom osztálystruktúrája és termelési szerkezete végleg felbomlanak, új ideológiai alapokra kell helyezni a közösség megszervezését. Pontosabban új alapokra kell helyezni magát az ideológiát, ott, ahol a közös érdekek összefüggései és határai már nem olyan tisztán kivehetőek. „Minden hatalmat a képzeletnek!” – kiáltja a 68-as párizsi graffiti. A hatvanas években a forradalmi ellenkultúra az utópikus képzelet felszabadítását tűzte ki célul, ám nem vették figyelembe, hogy a „rendszer”, ami ellen lázadtak rugalmasabbnak bizonyult, mint gondolták. A művészeti alkotásokhoz hasonlóan az ifjúság kultusza, a rockzenével, fesztiválokkal s magával a lázadás eszméjével együtt szép lassan ugyanannak a kultúraipari gépezetnek részévé vált, mely ellen részben síkra szállt. Természetesen nem silányíthatjuk a fehér nyugati középosztály lázongásává a hatvanas és hetvenes években lezajlott társadalompolitikai eseményeket, hiszen jelentős változások következtek be a fekete polgárjogi mozgalom USA-beli tevékenységétől a feminista vagy melegjogi mozgalomig. Ezek a mozgalmak is jól mutatják a határok eltolódását a társadalmi szerkezetben, melyek új politikai irányzatok megjelenését is magukkal hozták. Kezdetben az liberális, egalitárius és baloldali eszmeiség vált meghatározóvá ebben az átrendeződésben. A nyolcvanas évektől kezdődően azonban az újból felerősödő válságjelek, melyekért a globális piacgazdaság kiszélesedése következtében átrendeződő gazdasági szerkezet tehető felelőssé, életre hívták a neoliberais gazdaság és újkonzervatív szociálpolitika rendszerét, melyet legmarkánsabban a Reagan-Thatcher éra jelzett. Ideológia-elméleti vizsgálódásunk szempontjából ezt azért lényeges feleleveníteni, mert itt fogalmazódik meg először expliciten a “There is no alternative” elve, ideológiája a (neoliberális) kapitalizmussal kapcsolatban, melynek gyökerei Hegel filozófiájáig nyúlnak vissza (Mészáros, 2008).

Nem tettük még fel a kérdést azonban, hogy miért van szükség a társadalomban az egységes vélemény, konszenzus kialakítására? Vizsgáljuk meg a plurális társadalom politikai válságát, ahogy azt Mannheim Károly (1929/1996) leírja. Álláspontja szerint a vélemények, nézetek, politikai elköteleződések a társadalmi léthez – ma úgy mondanánk: szociológiai pozícióhoz – kötöttek. A különböző társadalmi csoportoknak különböző érdekei, de ugyanígy különböző élmény- és érzésvilága, tapasztalatai vannak, ami értelemszerűen különböző gondolkodásformákhoz vezet. A mai, túlon túl gyanakvó, „hitetlen” helyzet abból állt elő, hogy valamikor a felvilágosodás környékén a társadalom széles rétegei kezdtek tudatára ébredni annak, hogy az „objektív világmagyarázatok” valójában mindig az adott – uralkodó – osztály érdekeit szolgáló eszmerendszerek. „Az ember

másként gondolkodik a palazzóban, mint a piazzán.” idézi Mannheim a Machiavelli korabeli mondást (60.). Miután a politikai programok társadalmi meghatározottsága nyilvánvalóvá vált, az „igazságproblematika” kilépett a filozófia elefántcsonttoronyából a „fórum kövezetére”.

„...mivel az ilyen konfliktusokban már eleve nem csak arra figyeltek oda, amit az egyes ember mondott, de odafigyeltek az érvei mögött rejlő praktikus gondolatokra és arra a csoportra is, amelynek szószólójaként fellépett, ezért a gondolkodást azzal a létmóddal összefüggésben látták, amelyhez kötődött [...] a politikai eszmecserékben hamarabb láthatóvá vált a gondolkodás társadalmi és egzisztenciális meghatározottsága” (Mannheim, 1996., 51.)

Az ideológia filozófiai értelemben nem feltétlenül a hétköznapi, pejoratív „téves eszmerendszer” vagy „hamis tudat” értelmében értendő, mint ahogy Mannheim szerint is pusztán arról van szó, hogy minden emberi megismerés az adott történelmi helyzet és társadalmi pozíció függvénye. A megismerés tárgya – különösen, ha az a társadalom vagy egy absztrakt fogalom – időben és szemléletileg is változik a megfigyelő kilétével összefüggésben. Ebben az értelemben minden társadalmilag értelmezhető, *megosztható* tudás ideologikus (tehát például az extázis gyönyöre nem feltétlenül). Ebből következik, hogy a politika szférája különösen ideologikus, hiszen egy adott személy vagy társadalmi csoport élményvilágát, tudását és természetesen érdekeit tünteti fel mint üdvözítő megoldást a *kollektívum* számára. Csepeli György (2014) szerint az ideológiai vita nem más, mint érték-vitába burkolt érdekkonfliktus. Az érdekek területén még könnyű eligazodni, ám, hogy egy érték miképpen lehet igazabb vagy helyénvalóbb, mint egy másik, már nehezebb eldönteni: ezért vezetnek ezek a disputák zsákutcába. Mannheim szerint a tudásszociológiai elemzés feltárhatja a nézetek mögötti „léthelyzetet”, és ezzel, ha az igazsághoz nem is, de valamiféle döntéshez eljuthatunk. Mannheim az ideológiát, mint az uralkodó vagy „hatalmi pozícióban lévő” csoport tudatát határozza meg (52.), mely képtelenné teszi arra, hogy felismerjen bizonyos körülményeket, melyek hatalmi helyzete megváltoztatása ellen hatnak. Ezzel szemben a megismerés másik akadálya az utópikus tudat (tulajdonképpen szintén az ideológia egy formája), mely éppen ellenkezőleg, annyira érdekelt a helyzet megváltoztatásában, hogy nem képes más szempontokat figyelembe venni. A tudásszociológiai felfogás abban különbözik a korábbi, különösen a marxista ideológiai felfogástól, hogy nem kizárólag az uralkodó osztály által termelt eszmerendszerre érti a fogalmat, hanem, többek között magára a marxizmusra is.⁵

---

⁵ Valószínűleg ezen nézeteinek is szerepe volt vitáiban korábbi mentorával, Lukács Györggyel és Max Horkheimerrel, aki még hitt egy objektív és egyetemes társadalomtudomány létrehozásában. Erről lásd: Stirk, P.M.R (1992): *Max Horkheimer: A New Interpretation*, 64.-65.

Mannheim szociológiai ideológiafogalma helyett azonban forduljunk az újabb megközelítések felé, melyek utat nyithatnak a strukturális pszichológiai értelmezés felé is. Ehhez leginkább Althusser (1970) ideológia fogalmához fordulhatunk, aki a szubjektum felől közelítve így fogalmaz: „az [ideológia] az egyén valós körülményeihez való imaginárius viszony” (saját ford. – T.B.). Althusser az imaginárius (*imaginaire*) szót használja, mely számunkra a lacani pszichoanalízisből ismerősen csenghet. Az imaginárius azonosulás egyik legelemibb formája a tükörstádiumban a saját képével azonosuló csecsemő (Lacan, 1949/1993). Ez a látvány számára az egészlegesség képzetét vagy élményét nyújtja, miközben külső és belső ingerek fragmentált, „csengő-bongó zűrzavarából” igyekszik rendet teremteni. Ennek a szelf-formáló totalitás élménynek mintájára tűnhet fel a világ, mint kerek egész az ideológiában közvetített „világképben”. Megfordítva: a világ képe vagy a világ, mint kép, látvány formálja a szubjektum élményvilágát, ezáltal válik a szelf maga is ideologikus képződménnyé. Althusser ideológiaelméletének egy további fontos mozzanata, hogy az ideológiát „mint olyant”, nem pusztán az emberek fejében lévő képzetnek tekinti. Az ideológia, mint a termelési mód tükröződése „materializálódik” az államapparátusban, intézményrendszerekben, azok működésében, de az egyének viselkedésében, az ún. rituálékban is. Az emberek fejében lévő „eszme” irányítja a cselekvéseiket is, akik ezáltal az annak megfelelő viselkedésmóddal tartják fenn és termelik újra az ideológiát.

De hogyan tűnik fel a világ a látványtársadalomban? Mi közvetíti az ideológiát a „társadalmi valóság” vagy látszat és a szelf között? Erre a kérdésre a spektákulum tükre kínálhat lehetséges válaszokat.

Kép(zet), látvány, ideológia és a spektákulum társadalma

A fentiekben röviden áttekintett eszme- és társadalomtörténeti előzmények után vizsgáljuk meg a múlt század második felének egyik legizgalmasabb „forradalmi gondolkodóját” és társadalomkritikusát, Guy Debord-t, pontosabban terjedelmes kiáltványként olvasható könyvét a *Spektákulum társadalmát* (1967/2006). A könyv a háború utáni nyugati konjunktúrában kialakuló jóléti társadalom konformista, paternalista, bürokráciája és a valódi, hiteles élményektől mentes „fogyasztói élet” ellen íródott kiáltvány. A „*spektákulum társadalma*” tulajdonképpen a kormányzás, a politikum és a gazdasági szféra (a tőke) összefonódásának és hegemoniájának kritikája a modern (posztindusztriális/posztfordista) társadalomban. Ennek a hegemoniának a legfőbb fenntartója, terjesztője és újratermelője a tömegmédiá, a mindenhová beférkőző „piaci szemlélet”, a szórakoztatóipar és maga a politika, mely maga is puszta látványossággá, áruvá silányult, elidegenülve eredeti céljától, a köz ügyeivel való foglalatosságtól. Tömegeket elkápráztató és egyben

irányító jellege ahhoz a fajta valláshoz, illetve egyházhoz teszi hasonlatossá, amit Feuerbach ír le *A kereszténység lényegében*, melyből Debord könyve is mottóját választotta.⁶ A spektákulum mint tárgyiasult (reifikálódott) ideológia tehát egyszerre az uralkodó termelési mód terve és eredménye. Érdekes módon, Debord később művében, a *Kommentárok a spektákulum társadalmához* (1994/2008) című írásában igen határozottan az előbbieken tárgyalt húszas, harmincas évekre teszi az általa leírt látványtársadalom, pontosabban a látvány(osság), a képiségre alapuló hatalmi szisztéma, a *spektákulum* kiépülését, mely szerinte jelenünket is mindinkább áthatja.

Debord szerint, míg a háború utáni klasszikus jóléti társadalomban (1950–1970) a társas viszonyok elsősorban az áruban és a termelési viszonyokban képeződnek le, a posztmodern társadalomban az áru is fokozatosan elveszti jelentőségét, és a pusztá megjelenés, a látvány válik a meghatározó közvetítő közeggé. A természettől (Hegel), saját munkájától (Marx) és embertársaitól, társadalmától (Durkheim) elidegenedett ember számára az egykor átélhető, megélhető élmények pusztá reprezentációvá foszlottak, melyeket a látványtársadalom közvetít átláthatatlanul bonyolult audiovizuális apparátusain keresztül.

Ugyanakkor „[a] spektákulum nem képek együttese, hanem az egyes emberek között létrejött olyan társadalmi viszony, amelyet képek közvetítenek.” Debord a *Kommentárban* újra megerősíti, hogy amikor más szerzők a tömegmédiáról beszélnek, egy pusztá eszközként írják le azt, és nem veszik figyelembe a tőke és annak megnyilvánulása közti összefonódást és ennek ideológiai, társadalomlélektani jelentőségét. A spektákulum társadalma a totális elidegenedés társadalma, hiszen az élettelen folytonos mozgása hajtja, tehát alapja nem az élet, csupán az élet látványa vagy látszata.

Ezek a gondolatok egyértelműen magukon viselik Adorno és Benjamin esztétikai és kultúraelméleti írásainak hatását, melyekben a művészet, az esztétikum és a szabványosított tömegtermelés viszonyát és az ún. *tömegkultúra* kialakulásának körülményeit vizsgálják.

Van azonban egy lényeges eltérés a klasszikus frankfurti kultúraelmélet és Debord elemzése között. Benjamin (1936/1969) a műalkotás jellegének a kapitalista korszakban történő átalakulásáról értekezve még a gazdasági struktúra hagyományos felosztását alkalmazza. Megkülönbözteti az alapot, mint alapvető és determinisztikus jellegű gazdasági struktúrát, és felépítményt, mely ebből a szerveződésből jön létre. A felépítmény, melynek

---

⁶ „De persze e kor számára, amely előnyben részesíti a képet a dologgal, a másolatot az eredetivel, a képzetet a valósággal, a látszatot a lényeggel szemben [...] csak az illúzió szent, az igazság pedig profán. Sőt, a szentség abban a mértékben nő a szemükben, amennyire az igazság csökken és az illúzió nő, úgyhogy az illúzió legmagasabb foka számukra egyúttal a szentség legmagasabb foka is.” Feuerbach: *A kereszténység lényege* (1843). Előszó a második kiadáshoz.

az ideológiai rendszer is része, mintegy tükröződése az alapnak; a termelési viszonyok „valós körülményeiből” következik (még akkor is, ha annak elleplezését szolgálja). Debord társadalmában már nehezebb megkülönböztetni egymástól ezt a két szférát, és a digitális korszak kiteljesedésével ez úgy tűnik, egyre nehezebb lesz (vö. Losoncz, 2015). A látvány, a képi ideológia termelése mennyiben az alap és mennyiben a felépítmény része? Alapvető értékek termeléséről ebben a helyzetben már kevéssé, sokkal inkább újratermelésről, termelődésről beszélhetünk, melyek különösebb célt nem szolgálnak, mint a spektákulum fenntartását.

A látszat és lényeg hegeli dialektikájának körvonalai immár végleg elmosódottan tűnnek fel egy olyan közegben, ahol a lényeg maga a látszat, vagy ha úgy tetszik a látszat lényegivé vált. Ahogy Debord fogalmaz: „Egy valóságosan a feje tetejére állt világban az igazság a hamisítás egy mozzanata.” (Debord, 2006 – 9. tétel; 3.).

Végezetül, tekintsünk vissza a kiindulási pontként szolgáló kortárs szociálpszichológiai vizsgálatokra. Mint arra igyekeztem felhívni a figyelmet az ideológia fogalma összetettebb, mint arra a kérdésre adott válasz, hogy „miért vallanak egyesek konzervatív/rendszerkritikus nézeteket?”. Amint arra a tudásszociológia, vagy épp a kritikai elmélet felhívja a figyelmet, a a rendszeren „kívül” vagy „belül” való gondolkodás meghatározása önmagában is történelmi perspektívában alakuló társas jelentésadási folyamatok eredményeként jön létre. A tudományosság és a tudomány vizsgálati tárgya – mint pl. hogy mit jelent a konzervativizmus vagy liberalizmus és miért köteleződnek el – csak egy nagyon konkrét és aktuális keretben értelmezhető. E nélkül a történelmi belátás nélkül a legalaposabb politikai pszichológiai vizsgálat sem lehet képes messzemenő következtetések levonására, ugyanakkor könnyedén találhatja magát is ideológiai viták középpontjában. A társadalmi cselekvések, a társadalmi tudat, illetve az ideológia mibenlétének vizsgálata rámutat a pszichológián, mint tudományon belüli ideológiai törésvonalakra is. Nem csak az olyan metodológiai, szemléletbeli különbségekre gondolok, mint az amerikai szociálpszichológia „individuál-pragmatizmusa” és az európai, kontinentális szál szociálkonstruktivista beállítódása, de az innatizmus, illetve társas meghatározottság között feszülő ellentétek, illetve a társadalomkutatás szükségszerűen értékorientált jellege. Ezek a különbségek túlmutatnak az akadémiai diskurzus keretein és átszivároga a nyilvánosság és a politikum terébe közéleti, társadalmi kérdéseket is érintenek.⁷ A tudományos megismerés itt óhatatlanul találkozik a közgondolkodás aktuális konfliktusaival és a gondolkodás szociológiai meghatározottságá-

---

⁷ Erre hazai példa a nemzettel való azonosulás magyar vizsgálatainak (Szabó, László, 2014) médiavisszhangja az utóbbi években. Lásd: Marosán György: Tudományos magyarságmérés. *Népszabadság*, 2014. 10. 13.; Ifj. Tompó László: A liberálisok képesek tükörbe nézni? *Hunbír.info*, 2014. 10. 14.

val. Az ideológiával kapcsolatos szociálpszichológiai kérdésfeltevéseknek különös figyelmet kell fordítani arra, hogy elkerülje az aktuális társadalmi igazság keresésének „kőd-képét” és azokra a folyamatokra érdemes koncentrálnia, melyek ezeket az igazságokat, tudásokat kitermelik; valamint azon lélektani és csoport-funkciók mechanizmusainak leírására törekednie, melyek az állandó változással kapcsolatos eltérő attitűdöket formálják – az aktuális konfliktusoknak megfelelő tartalmi és formai keretbe foglalják. Ezen társadalomlélektani attitűdöket formáló folyamatok (pontosabban *intézmények*) közül csak egyet – az egyre szélesebb körű részvételt, ugyanakkor egyre specializáltabb, személyre szabottabb tartalmakat kínáló médiának, pontosabban a „látványtársadalomnak”, mint olyannak egy értelmezését vettük szemügyre Debord pozíciójából. Ez a pozíció véleményem szerint aktuálisabb, mint valaha: a közösségi média és a telekommunikáció globális hálózata globalizálja magát a politikumot, és ezáltal az ideológiai viták is világméretűvé válnak. Többé nem egyes országok és azok vezetői, hanem az országokon belül és nemzetek között kialakuló különböző eszmei áramlatok csapnak össze egymással. Ez a helyzet kétségtelenül új kérdések és módszerek kidolgozását követeli meg a kutatói ambíciókkal rendelkezőktől.

IRODALOM

- ALTHUSSER, LOUIS (1970). *Idéologie et appareils idéologiques d'État (Notes pour une recherche)*. *La Pensée*, No. 151, Juin, 151-153.
- ADORNO, T. W., HORKHEIMER, M. (1947/1990). *A felvilágosodás dialektikája*. Atlantisz, Budapest.
- ADORNO, T. W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVINSON, D. J., & SANFORD, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. Harper and Row, New York.
- ASCH, S. (1951) Effects of group pressure on the modification and distortion of judgments. In: H. Guetzkow (ed.), *Groups, leadership and men*. Carnegie Press, Pittsburgh, 177-190.
- BENJAMIN, W. (1936/1969). A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. In: Uő. (1969) *Kommentár és Prófécia*. Gondolat, Budapest, 301-334.
- BRACKEN, P., THOMAS, P. (2010). From Szasz to Foucault: On the Role of Critical Psychiatry. *Philosophy, Psychiatry, & Psychology*, Vol. 17, No. 3, 219-228.
- CSEPELI, GY. (2014). *Szociálpszichológia mindenkiben*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- DEBORD, G. (1967/2006). *A spektákulum társadalma*. Balassi Kiadó, Budapest.
- DEBORD, G. (1994/2008). *Kommentárok a spektákulum társadalmához*. Trafó, Budapest.
- DURKHEIM, E. (1897/2003). *Az öngyilkosság*. Osiris, Budapest.
- ERŐS, F. (1986). *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Gondolat, Budapest
- FOX, D. & PRILLETENSKY, I. (1997). *Critical Psychology: An Introduction*. Sage, London.
- FREUD, S. (1933/1999). *Újabb előadások a lélekelemzésről*. Cserépfalvi, Budapest.

- FROMM, E. (1932). Über Methode und Aufgaben einer analytischen Sozialpsychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, Bd. 1, 28-54.
- FROMM, E. (1941). *Escape from Freedom*. Rinehart and Winston, Inc., Holt. Magyarul: Fromm, E. (2002). *Menekülés a szabadság elől*. Napvilág, Budapest
- FROMM, E. (1976). *To Have or to Be?* Harper and Row, New York. Magyarul: Fromm, E. (1994). *Birtokolni vagy létezni? Egy új társadalom alapvetése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FUKUYAMA, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. Free Press, New York. Magyarul: Fukuyama (2014). *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- GREENBERG, J., PYSZCZYNSKI, T., SOLOMON, S. (1986). The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory. In: R.F. Baumeister (ed.), *Public Self and Private Self*. Springer-Verlag, New York, 189-212.
- LACAN, J. (1949/1993). A tükörstádium, mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra. *Thalassa*, (4), 2. 5-11.
- HARDIN, C. D., & HIGGINS, E. T. (1996). Shared reality: How social verification makes the subjective objective. In: E. T. Higgins & R. M. Sorrentino (eds.), *Handbook of Motivation and Cognition: The Interpersonal Context* (Vol. 3, 28-84). Guilford Press, New York.
- HOLZKAMP, K. (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Campus, Frankfurt/M.
- HOLZKAMP, K. (1992). On Doing Psychology Critically. *Theory and Psychology* (2), 193-204.
- HORKHEIMER, M. (1976). Hagyományos és kritikai elmélet. In: Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus vita a nyugatnémet szociológiában*. Gondolat, Budapest, 43-116.
- HORKHEIMER, M. (1931/1995). A társadalomfilozófia jelenlegi helyzete és egy társadalomkutató intézet feladatai. *Pompeji*, 1995/2.
- HUNYADY GY. (1998). *Történeti és politikai pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- JAY, M. (1973). *The Dialectical Imagination*. University of California Press, Berkeley.
- JOST, J. T.; BANAJI, M. R. (1994). The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33, 1-27.
- JOST, J. T. (2006). The end of the end of ideology. *American Psychologist*, Vol. 61 (7), 651-670.
- JOST, J. T., LEDGERWOOD, A., & HARDIN, C. D. (2008). Shared reality, system justification, and the relational basis of ideological beliefs. *Social and Personality Psychology Compass*, 2, 171-186.
- KREKÓ, P. (2011). Összeesküvés-elméletek a magyar radikális jobboldal ideológiájában. *Magyarország Politikai Évkönyve*, 2011/1.
- LÁNYI G. (1999). Politikai pszichológia. In: A. Gergely A., Bayer J. és Kulcsár K. (szerk.): *A politikatudomány arcai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 557-599.
- LOSONCZ M. (2015). A lájkoló ész kritikája. *Red News*, 2015, február 28. URL: http://www.red-news.hu/index.php/az-elmélet-gyakorlata/632-a-lajkolo-esz-kritikaja?screen_width=1920 Utolsó letöltés: 2016. 05. 17.
- MANNHEIM, K. (1929/1996). *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest.
- MANNHEIM, K. (1950). *Freedom, Power, and Democratic Planning*. Oxford University Press, Oxford.

- MÉSZÁROS, I. (2008). *A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez*. L'Harmattan, Budapest.
- MIDDLETON, H. (2007). Critical Psychiatry. *Mental Health Review Journal*, 12. 40-43.
- MOSCOVICI S. (1961). La psychanalyse, son image et son public. *Revue française de sociologie* Vol. 2 No. 4, 328-330.
- MOSCOVICI, S. (1976). *Social Influence and Social Change*. Academic Press, London.
- SIBLEY, C. G., OSBORNE, D. (2016). Ideology and Post-Colonial Society. *Political Psychology*. Vol. 37. 115-161.
- SIDANIUS, J. AND PRATTO, F. (1999). *Social Dominance. An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*. Cambridge University Press, Cambridge.
- STIRK, P.M.R (1992). *Max Horkheimer: A New Interpretation*. Harvester Wheatsheaf, Hempstead.
- SZABÓ, Zs., LÁSZLÓ J. (2014): A nemzettel való azonosulás magyar kérdőíve. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 69 (2), 293-318.
- TABER, C. S., LODGE, M. (2016). The Illusion of Choice in Democratic Politics: The Unconscious Impact of Motivated Political Reasoning. In: *Political Psychology*, Vol. 37. 61-85.
- TAJFEL, H. (1981). *Human Groups and Social Categories*. Cambridge University Press, Cambridge.
- TÖNNIES, F (2004). *Közösség és Társadalom*. Fok-Ta Bt., Budapest.
- WIGGERSHAUS, R. (1995). *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*. Polity Press, Cambridge.